

פירוש החזקוני לתורה וגלגוליו

א. הקדמה

ר' חזקיה בן מנחם היה אחד מן הראשונים, שחי בצרפת וכתב ביאור מקיף על התורה, בשם חזקוני. פירוש זה לא נכלל במהדורות הנפוצות של 'מקראות גדולות', ומשום כך איננו ידוע כל-כך בקרב הלומדים. לאחרונה יצאה לאור מהדורה חדשה של פירוש חזקוני¹, ויש לקוות שהדבר יועיל להרבות עיון במשנתו של רבנו חזקיה, שהיה מראשוני מפרשי רש"י על התורה² במאמר זה נדון בכמה עניינים העולים מפירוש החזקוני, כפי שהוא מופיע בכתבי-היד ובדפוסים.

ב. כתב-יד המחבר?

המהדיר, הרב ח"ד שעוועל, מצביע במבוא למהדורתו על תופעה יוצאת דופן בספרי הראשונים: על כתב-יד אוקספורד של החיבור, שעל-פיו הוגה הפירוש, נרשם: "החזקוני בכתב-יד המחבר". הרב שעוועל דן בהערה זו ומנסה לאששה מתוך התבוננות בתוספות שבכתב-היד בהשוואה לכתב-יד אחרים של הפירוש. דומה שבדיונו הקצר של הרב שעוועל³ אין די כדי להוכיח את היותו של כתב-היד 'כתב-יד המחבר', ולהלן ננסה להרחיב את היריעה בנדון.

ראשית, כל המתבונן בכתב-היד רואה מיד ששני אנשים שונים כתבוהו⁴. רוב הטקסט כתוב בכתב גדול ומהודר, ואילו התוספות והתיקונים הרבים כתובים בכתב-יד קטן וצפוף, שלעיתים קרובות הוא קשה לקריאה. אי אפשר לתלות את ההבדל בכך שלרשות המתקן עומד מקום מצומצם יותר, שהרי יש מקומות⁵ שבהם נמצאים תיקונים בכתב הראשון, הגדול. ישנם מקומות אחרים שבהם חלקים מן הפירוש עצמו כתובים בידי המתקן, ואין כל קושי להבחין בדבר. ברור אפוא שאדם אחד כתב את גוף כתב-היד (ונכנהו: הסופר) ואדם אחר (להלן: המגיה) תיקן, הגיה והשלים במקומות מסויימים. מה ניתן לומר על זהותם של שני האנשים?

* תודתי נתונה למכון לתצלומי כתב-היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ולעובדיו, וכן לכל הספריות שבכתביהן השתמשתי.

1 ח"ד שעוועל, חזקוני - פירושי התורה לרבנו חזקיה ב"ר מנחם, על-פי כתב-יד המחבר, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ב. ראה במבוא שם על תולדות המחבר ועל דרכי פירושו.

2 פירוש החזקוני כלול גם במהדורה החדשה של חמשה חומשי תורה 'תורת חיים', מוסד הרב קוק, ירושלים, תשמ"ו ואילך.

3 במבוא, בהערה 38.

4 לשם כך די להתבונן בעמוד מפרשת נח שתצלמו הובא במהדורת שעוועל לפני פירוש התורה וכן בחומש 'תורת חיים' בסוף הכרך הראשון (ראה תצלום א שם).

5 כגון שמות, ל"ד, כה-כו.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

כתב-היד שלפנינו איננו כתב-היד הראשון של הפירוש, כפי שיצא מתחת ידי המחבר. הדבר מוכח ללא ספק מן ההשמטות הרבות על-ידי דילוג הדומות, שרובן תוקנו בשוליים על-ידי המגיה. השמטה על-ידי הדומות הנה סימן מובהק של מעתיק, ולעולם לא תתרחש בכתיבה ראשונה של המחבר.

תפקידם של שני השותפים בכתב-היד הוא כנראה כזה: הסופר הוא כותב אומן (כמו 'סופר סת"ם' של ימינו), שהעתיק את הפירוש בכתב הדור. המגיה הוא אדם הבקיא בפירוש, והוא תיקן את כתב-היד ושכלל אותו. אם נכונה העדות, שכתב-היד שלפנינו הוא כתב-יד המחבר, פירוש הדברים הוא שרבי חזקיה עצמו השווה את כתב-היד למקורו (המקור הוא 'טיוטת' הפירוש, שנכתבה בכתב-יד המחבר), ותוך כדי ההגהה או לאחריה הוסיף תוספות שונות בעניינים שהתחדשו לו. אולם כל התיקונים ואף ההוספות שאינן מצויות בכתב-יד אחרים עדיין אינם הוכחה מוחלטת לכך שאמנם המגיה הוא המחבר עצמו. עדיין קיימת האפשרות שהמגיה הוא אדם אחר שהיה בידו כתב-יד מעולה ומושלם של פירוש החזקוני (כגון כתב-יד המחבר), ועל פיו הגיה את הנוסח שכתב הסופר מלכתחילה. על מנת שנוכל לומר ש"זכינו לקיים דבר אמת... שעל-ידי כתב-יד זה ניתנה לנו הזכות להסתכל בעבודת אחד מרבותינו הגדולים שבסוף תקופת בעלי-התוספות"⁶ עלינו להביא ראיות מוצקות יותר. לשם כך נדון במונח 'חז"ק' בפירוש החזקוני, ונבהיר אותו ואת שימושיו.

ג. המונח 'חז"ק' בפירוש החזקוני

מונח זה מופיע כשבעים פעמים בפירוש החזקוני לתורה⁷. אולם המחבר עצמו איננו מסבירו. משום כך יש להבינו על-פי ההקשר שבו הוא מופיע. נביא את הופעתו הראשונה של המונח (בראשית, א', א):

"פירש"י שאין לך ראשית במקרא שאינו דבוק לתיבה שלאחריו. חז"ק: הרי מצינו 'קרבן ראשית תקריבו אותם' (ויקרא, ב', יב).

הרב שעוועל מביא כאן שתי דעות בפירוש המונח, דעת הרב ברכר⁸ ודעתו-שלו: "נוטריקון זה שגור בחזקוני, ונראה לי פתרונו: חזינא קטיר (יבמות, סא, ע"א - פירוש: קשר; ברכר⁹). לפ"ד [=לפי דעת] זה רחוק, אלא הכוונה היא 'אמר חזקיה', והוא כהרגיל

6 כדברי הרב שעוועל בסוף הערה 38 במבוא שם.

7 ואלו המקומות שבהם מצאתי מונח זה: בראשית, א', א; ד', ד; כד, ז'; ח', ח'; ז', ז'; כב, י"ב, ו; טו, י"ד; יג; כ"א, לא; כ"ד, טו; כב, כ"ה, ו; כ; כ"ז, לג; כו, ל"א, מב; ל"ג, טו; ל"ו, יב; ל"ח, ז; מ"ה, יט; מ"ט, ט; שמות, ג, יח; ד', יא, כא; ח', ג; ט', לא; י"א, ה (פעמיים); י"ב, טו; יח; י"ג, ו; ט"ו, ב; יז; מ"ט, ב; כ"א, ד; ו; כ"ו, כד; כ"ז, י; כ"ח, ד; כא; כ"ט, יד; ל"ג, יא; ל"ד, כ; ל"ז, כט; ל"ח, ל; ויקרא, ה', ג; יט; ח', ל; י"ג, ו; כא; כ"א, ז; כ"ב, יט; כח; כ"ו, ו; במדבר, ד', ז; כו; י', כט; י"ז, כג; כ"א, יא; כ"ח, ד; כ"ו, יג; לו; כ"ז, יג; ל"א, ל; ל"ד, כב; דברים, ב', כט; ט"ז, ד; כ"ד, כא; כ"ט, כח; ל"ב, נא.

8 הערות ברכר לפירוש החזקוני נדפסו בסוף אוצר פירושים על התורה, הוצאת שולזינגר, ניו-יורק תשי"ו.

9 שעוועל הפך את סדר המלים האחרונות וציטט (!) "קטיר קחזינא", על-פי המקור ביבמות. אולם כך משתבש ענין ראשי התיבות.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

בדברי ראשונים: מכאן ואילך דברי התלמיד חזקיה". כלומר, לפי דעת הרב שעוועל אין פה כלל ראשי-תיבות, אלא ציון הרומז לשמו של המחבר, ומבדיל בין דעתו ובין הדעות הקודמות שהביא. שעוועל מתכוון כנראה להשוות מונח זה למנהג כמה ראשונים לחתום שם בסוף דבריהם. פירושו של שעוועל הביא אותו גם למסקנה מעשית. במקום שהופיע המונח 'חז"ק' הוא מפרידו מן ההמשך בסימן פיסוק (בנקודה או בנקודתיים). אולם במקומות רבים ההקשר מוכיח שהדבר בלתי אפשרי, כגון:

"עד בכור השפחה (שמות, י"א, ה), חז"ק על פירש"י שהרי ברוב הפירושים נקט ליה הכא 'עד בכור השבי"י [= ברוב המהדורות של פירוש רש"י שעייך בהם החזקוני מופיע ציטוט שאינו מתאים לפסוק הנדון כאן אלא ללשון המקרא להלן, י"ב, כט]."

ברור, שהמחבר משתמש כאן במילה 'חז"ק' כשימושה של המלה 'קשה', ואי אפשר לפסק כאן: 'חז"ק: על פירש"י שהרי וכו'"¹⁰ הוא הדין בלשונות נוספים כגון: מ"מ חז"ק (בראשית, ח', ז); חז"ק מיהו מ'נוסעים אנחנו' (שמות, ט"ו, יז); אך חז"ק (ויקרא, כ"ב, יט); חז"ק על סדר זה (במדבר, ל"ד, כב).

יתכן בהחלט ששימוש המונח הוא כפול, והמחבר התכוון גם לראשי תיבות כלשהן וגם לרמוז לשמו במונח זה. רבי חזקיה מתייחס בהקדמת הפירוש לקושיות שהוא מקשה על פירוש רש"י, ומתנצל: "ואין אני כמשיב על דברי רבנו שלמה, אלא כמוסיף על דבריו, ירבה האל שלומי". יחסו לפירוש רש"י שונה מייחסו לשאר המפרשים. את שמות כל השאר הוא מעלים (כמפורש בהקדמתו), ואילו את פירוש רש"י הוא מביא בשמו ומתייחס אליו לא פחות משהוא מתייחס למקרא עצמו. יתכן אפוא שהחזקוני מצא לנכון לרמוז לשמו דווקא באותם מקומות שהוא משיג על פירוש רש"י.¹¹

אולם לא די בדיון במונח עצמו. יש להגדיר בצורה מדוייקת באלו הקשרים המונח מופיע, ומתוך כך אפשר לעמוד על משמעותו המדוייקת: ברובם המוחלט של המקרים שבהם משתמש החזקוני במונח 'חז"ק' הוא מביא קושיה ללא תירוץ. משמעות המונח דומה אפוא למונח 'צריך עיון' (השגור בתוספות).

אם אמנם כך, הרי שהמקומות יוצאי הדופן, שבהם מופיעה שאלת 'חז"ק' ולאחריה בא תירוץ, טעונים בדיקה. ואכן בחלק מן המקרים בדיקה מדוקדקת מאשרת את המשמעות שהצענו. בסוף פרשת האזינו (דברים, ל"ב, נא) ישנה בכתב-יד אוקספורד, ובו

10 כפי שנדפס במהדורת שעוועל.

11 ברוב המקומות שבהם מופיע המונח חז"ק הקושיה היא על פירוש רש"י. אולם ישנם גם מקומות לא מעטים שבהם הקושיה היא על הכתוב (כגון: בראשית, ח', ז; ל"ח, ז), ולעתים הקושיה מתייחסת לדברי חז"ל (כגון: במדבר, י"ז, ג).

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

בלבד, הערת חז"ק הכתובה בגיליון¹². וזה לשון החזקוני:

כאשר מריתם פי. חז"ק לפירש"י, דפסי זה אינו כאן אלא הוא בפרשת פינחס (במדבר, כ"ז, יד). ובספרי בפר' האזינו גרסי: על אשר מעלתם בי - על שגרמתם למעול; על אשר לא קדשתם אותי - אתם גרמתם שלא לקדש אותי; כאשר מריתם פי - אתם גרמתם למרות את פי. אלא בפר"ש טריחא ליה מילתא להאריך כל כך, ונקט ליה כאשר מריתם את פי כמסקנא דמילתא¹³.

זהו אחד מן המקרים שבהם מופיעה קושיית חז"ק ואחריה תשובה. אולם המתבונן בכתב-היד יכול להבחין שאין השאלה והתשובה כתובים באותה דיו, כלומר: תחילה נכתבה הקושיה (בשוליים, בכתב-יד המגיה), ואחר זמן מסוים חזר המגיה והוסיף את התשובה. שני דברים למדנו מכאן: ראשית, בשעה שנכתבה הקושיה היא הייתה קושיה ללא תירוץ, והמונח 'חז"ק' ציין זאת. שנית, העובדה שבכתב-יד אוקספורד גופו נכתבה קודם הקושיה ואחר-כך התירוץ, ואילו בשאר כתבי-היד לא נמצאת השאלה ולא התשובה, מלמדת כי על הפירוש פה עברו שלושה שלבים, וכולם משתקפים בכתב-היד: בשלב הראשון כתב הסופר נוסח שלא הייתה בו השאלה (כנוסח שאר כתבי-היד); בשלב השני כתב המגיה את השאלה בלבד; ובשלב השלישי הוסיף המגיה גם את התשובה. ומכאן הוכחה כמעט מוחלטת שהמחבר עצמו הוא המגיה¹⁴.

מקרה כמעט זהה קרה בשמות, כ"ו, כד: אף שם ניתן להבחין בשלושה שלבים של הנוסח, אך בדרך קצת שונה. בכתב-היד האחרים אין שאלה ואין תשובה, והם מיצגים את השלב הראשון; סופר כתב-יד אוקספורד כתב את השאלה: "חז"ק על פירש"י: וכיו"ל לא התשובה, וזהו השלב השני. בשלב השלישי והאחרון הוסיף המגיה בשולי הדף תשובה לשאלה "אלא י"ל מתחלה ראו הסופרים... והשתא ניחא פרש"י¹⁵". אף כאן אישור לדברינו על המונח 'חז"ק'. בשעת כתיבת השאלה היא הייתה שאלה ללא תירוץ.

דומה שהמקרה המעניין ביותר הוא בפרשת נח¹⁶. אף שם כתב הסופר שאלת חז"ק (המופיעה גם בשאר כתבי-היד) ללא תשובה, והמגיה הוסיף תשובה בשולי כתב-היד (ותשובה זו אינה מצויה בשאר כתבי-היד). אולם כאן קרה דבר נוסף: בכתב-יד אוקספורד המונח 'חז"ק' כלל אינו מופיע! ניתן להבחין שנוסח הסופר המקורי היה "חז"ק דהא

- 12 הרב שעוועל דן בהערה זו במבואו (בהערה 38), אך לא הביאה במלואה משום שלדבריו 'היא מטושטשת מאוד'.
- 13 קושיית החזקוני על רש"י היא שדיבור המתחיל שלו כאן הוא פסוק שנאמר בפרשת פינחס. אגב, בפרשת פינחס רש"י מצטט בדיבור המתחיל את הפסוק המופיע בהאזינו, ואף שם מופיעה בחזקוני קושיית חז"ק.
- 14 ועדיין יכולין הנקרנים לטעון שהמגיה היה קרוב אצל המחבר וקיבל ממנו את תיקוניו ותוספותיו סמוך לכתיבתן. אולם כנגד סברה דחוקה שכזו ודאי ניתן לסמוך על הרשום בגיליון כתב-היד: 'חזקוני בכתב-יד המחבר'.
- 15 הנוסח המלא של הדברים נדפס במהדורת שעוועל.
- 16 העניין בכללותו נזכר במהדורת שעוועל, מבוא, הערה 38, וראה תצלום כתב-היד לפני התחלת פירוש התורה שם.

אמרינן בבבא מציעא... (כמו בשאר כתבי-היד), והמגיה מחק את המלים "חז"ק ד" וכתב תחתיהן "וא"ת". הסיבה ברורה: משהוסיף המגיה תרוץ לקושיה שוב אין המונח 'חז"ק' מתאים כאן, ולכן הוחלף¹⁷

לגבי שאר המקרים שבהם מופיע המונח 'חז"ק' ואחריו תשובה¹⁸ ניתן להציע מספר הסברים. יתכן שגם בחלק ממקרים אלו נכתבה התשובה לאחר זמן, אלא שכתבי-היד השונים הועתקו בשלב שהתשובה הייתה כבר חלק מן הפירוש. במקום שהתשובה אינה מתרצת את רש"י אלא חולקת על פירושו השימוש במונח אינו מוקשה¹⁹ יתכן גם שבמקום שהתשובה שהחזקוני מציע אינה מוחלטת יש מקום למונח. לדוגמה: "חז"ק היאך מצינו למימר לילות מנין... אלא ע"י דוחק יש לומר... ויש מפרשים... (שמות, י"ב, יח).

ד. התרשימים והציורים בכתב-יד אוקספורד

דרך נוספת להיווכח במעלותיו של כתב-יד אוקספורד (להלן: כ"י א'²⁰) ולהוכיח שהוגה על-ידי המחבר היא באמצעות עיון בתרשימים וציורים הכלולים בפירוש. ידועה התופעה, שסופרים ומעתיקים מתקשים בהעתקת ציורים מסובכים, ובפירוש החזקוני מצויים ציורים כאלה בחמישה מקומות. כבר עמד הרב שעוועל על עניין זה במבואו לחזקוני (בהערה 38), אך יש להרחיב יותר את היריעה בעניין זה.

הציור הראשון בחזקוני הוא ציור הסולם המשולב בפירוש לבראשית, כ"ח, יז, וניתן להסיק ממנו מסקנות בנוגע לדרך היווצרותו של כתב-היד. לדעת החזקוני "צ"ל כי הסולם היה מתהפך לכל רוח, נמצא סולם שרגליו בבאר-שבע וראשו מגיע בבית-אל היא לוז, אמצע שיפועו כנגד ירושלים, ושם בירושלים מוצב עמוד שעליו מתהפך הסולם, ומוצב קאי אעמוד, שתרגום: נעיץ בארעא. וזהו דמות תבניתו: ". כלומר, בירושלים נעוץ עמוד, שהוא צירו של הסולם, והסולם מתהפך - בתחילה רגליו בבאר-שבע וראשו בבית-אל ולבסוף להפך. התרשים המופיע בכ"י א' שורטט לפני כתיבת הפירוש בתוך העמוד, והפירוש כתוב במקומות שנתרו מן התרשים²¹. הביאור לתרשים כתוב בידי המגיה "העמוד שעליו מתהפך הסולם". נראה שהמגיה הוא ששרטט את הציור לפני כתיבת הסופר. מיהו אפוא אותו מגיה, שמתחילה קדם לסופר ושרטט ציור, ולבסוף עדכן את הפירוש שוב ושוב על-פי מהדורותיו השונות של הפירוש? הווה אומר: זהו המחבר עצמו.

ציור נוסף בא בפרשת תרומה (שמות, כ"ה, כט), וכוונתנו לסדרת תרשימים קטנים המדגימים את השולחן שבמשכן ואת חלקיו. רק בכ"י א' הובאו כל הציורים, והם מתאימים לפירוש²².

17 צמד המונחים 'וא"ת'-אי"ל שכיח ביותר בפירוש החזקוני.

18 בראשית, ד', כד; י"ב, ו; מ"ה, יט; מ"ט, ט; שמות, י"ב, יח; כ"ח, כא; ויקרא, ה', יט; י"ג, כא; דברים, ב', כט.

19 ראה: בראשית, מ"ט, ט; שמות, כ"ח, כא; דברים, ב', כט.

20 ראה פירוט כתבי-היד להלן, הערה 25

21 ראה תצלום 1. הרב שעוועל התכוון לכלול את התצלום במהדורתו (הערה 25 שם), אך לבסוף לא נעשה כן. בכ"י מ מופיע ציור קטן ולא מדויק. בכ"י פ השאיר הכותב מקום לציור, ומקום זה נותר ריק. מפתיע הדבר, שדווקא בכ"י וטיקן 52 מופיע ציור מדויק ומפורט של הסולם, כמו בכ"י א.

22 בשולי הדף מובא שם ציור של השולחן, שכנראה נחתך בידי כורך.

הוצאת תבונות
מכללת הרצוג

כשיצו בניוור כשרים והלך לו מחת לבניו שבע ונכניה ניסוחות שבחוההחך
 נתיישבו ונברהם ויחזק כמו שרבינו עמישיות של מעלה והיו רגלים כזוהדנ
 דרך וניכיתן בן לפיכך הלך בן יעקב וזה שפלט ויפטר עירתי
 על ליקום שהתקללו בן יצחק וכן ליו על הר הכיורה יונן שיהי בה
 הכיורה נתפלא כיה פעמים כמו טווינתן ובחצונו יונן יורם יודע לשע
 כמה ניסוכת נסך יעקב וביע בהר הכיורה יהליו על ביתחל יודר מן שהי
 יוני הם נתפלא טס ונחלדנה כרבת נמיט לך ויט יהלה ביתחול ניסוחעי
 כיהדס ויבן טס כרבת וינניו רמתיעו יהלילין ליו נתפלא ונברהם יוכניו בן
 ביתחול וכן העי ליו נשתחיי כטנויהם של יסל שריר ותליט:

- מזרח
- מערב
- חדר
- מטבח
- חדר שינה
- חדר ישיבה
- חדר

תצלום 1: פירוש החזקוני לפרשת סולם יעקב (בראשית, כ"ח), כתב יד אוקספורד.

שני ציורים הם מורכבים, וכל אחד מהם תופס עמוד שלם בכתב-היד. האחד הוא תרשים חצר המשכן (שמות, כ"ז, טז; הובא במהד' שעוועל בעמ' 14) והשני הוא מפת הארץ (שייך לבמדבר, כ"א, כד) המובא כאן בתצלום 2 ובתרשים 23²³ תופעה מעניינת אירעה בכתב-היד לפני עמודי הציורים: הסופר מסיים את העמוד הקודם בשורות הולכות וצרות, כעין משולש, וכנראה רצה לסיים את העמוד במקום מסוים²⁴. אולם אין כל קשר בין המקום שבו מסתיים העמוד ובין ההפניה לתרשים. יתכן שהסופר לא ידע לאן שייך התרשים, והשתדל להעתיק בדיוק על-פי דפי הטופס שממנו העתיק. שני התרשימים אינם מצויים בשום כתב-יד או דפוס אחר.

התרשים האחרון מופיע בפרשת תצוה (שמות, כ"ח, כא), והוא כמין טבלה שבה רשומות אבני החושן ושמות השבטים. זהו ציור פשוט יחסית, ומשום כך הוא שורטט בכ"י א בידי הסופר ולא בידי המגיה, וכן הוא מופיע בכל כתב-היד ובדפוסים.

ה. כתב-היד והדפוסים של הפירוש

שלושה כתב-יד עיקריים של פירוש החזקוני ידועים כיום: כתב-יד אוקספורד (להלן: כ"י א; זהו 'כתב-יד המחבר'), כתב-יד מינכן (להלן: מ) וכתב-יד פאריס (להלן: פ)²⁵. התיאור דלהלן מבוסס על התרשמותי מבדיקה חלקית בלבד של כתב-היד, ומשום כך יש להתייחס אליו בהסתייגות, עד לבדיקה מקפת.

כ"י א הוא כמובן החשוב ביותר, כמו שכבר נתברר בדברינו לעיל. כתב-יד זה אינו רק המדויק וה'מעודכן' ביותר אלא גם היפה והברור ביותר. כדאי להזכיר במיוחד את עניין 'דיבור המתחיל' המסומן פה בכל מקום באמצעות פסקה. המגיה התייחס אף הוא לעניין זה, ובמקומות רבים מחק רווח מיותר בשני קווים או ציין בגיליון 'הפסקה'. עמוד הראשון של כ"י א הוא מטושטש ביותר²⁶. בהמשך חסר דף אחד מכתב-היד²⁷.

בכ"י מ נמצא פירוש החזקוני מתחילת בראשית ועד סוף התורה (שיר ההקדמה של

23 במקום זה אין בגוף הפירוש הפניה לתרשים כנראה משום שהתרשים קשור למקומות רבים בפירוש. ראה תצלום ב ותרשים ג להלן. במפה משתקפים פירושו של החזקוני לעניינים הבאים: עמון ומואב טהרו בסיחון (במדבר כ"א, כד); מקום המסעות שבפרשת מסעי (שם, ל"ג, ה-מ"ח); שתי קדש ברנע (שם, ל"ד, ז); ים כנרת (שם, ל"ד, יא); נחל מצרים מפסיק בין ארץ מצרים ובין ארץ ישראל (דברים כ"ח, סח). דבר קיומה של מפה זו כלל לא הוזכר במהדורת שעוועל.

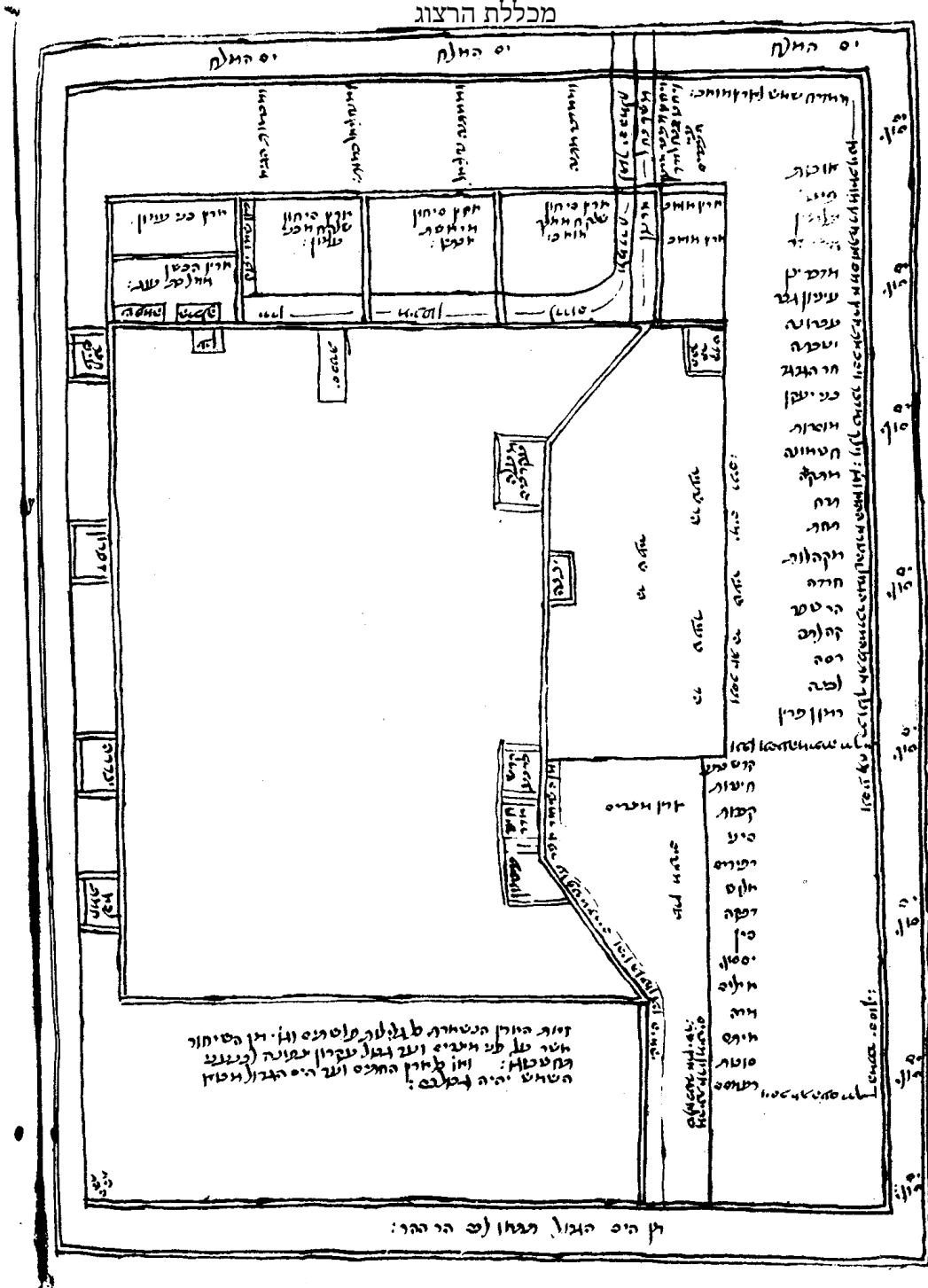
24 במקרה הראשון לא הצליח הסופר להגיע עד תחתית הדף, ועל כן הוסיף בסוף העמוד "הפוך הדף".

25 ואלו סימוניהם של כתב-היד: א - אוקספורד בודלי 243, מיכל 568 (סימנו במכון לתצלומי כתב-יד ס' 16379); מ - מינכן 224 (ס' 1197); פ - פאריס כ"י H141/1 (ס' 3125). גם כ"י מילנו אמברוזיאנה 14.5 (ס' 12263) כולל את פירוש החזקוני. אולם זהו חומש עם פירושים רבים (כעין 'מקראות גדולות'), ופירוש החזקוני מועתק באותיות זעירות בשוליים החיצוניים וקשה לקריאה. בכתב-יד אוקספורד בודלי 38 (ס' 33051) החל הסופר להעתיק את פירוש החזקוני, אולם ההעתקה הופסקה בבראשית פרק ד'. כתב-יד וטיקן 52 (ס' 169) כולל לקט פירושים של פרשני רש"י, ובו קטעים רבים מפירוש החזקוני (ראה לעיל, הערה \$21). כתב-יד פאריס 167,4 (ס' 4154), שבסופו נכתב "נשלם זה הספר פירוש חזקוני", אינו כולל את פירוש החזקוני. ראה: Claude Brahami, 'Le Manuscrit Hebreu 167 de la Bibliothèque Nationale de Paris Contient-il une Copie du Hizquni?', REJ CXXXVII (1968), pp. 211-221.

26 בתצלום שבמכון לתצלומי כתב-יד לא ניתן לקרוא דבר בעמוד זה. אולי המקור הוא קריא יותר. כתב-היד מתחיל במלים "פרש"י מרצונו נתנה להם" (מהד' שעוועל, ראש עמ' ג).

27 בראשית, ב', טז - "ואין מיוחס בדבר" עד ג', א - "אכל מעץ הדעת".

הוצאת תבונות
מכללת הרצוג

תצלום 2: מפת ארץ ישראל בפירוט החזקוני לפרשת חוקת (במדבר, כ"א), כתב יד אוקספורד

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

החזקוני לפירושו אינו מצוי כיום אף באחד משלושת כתבי-היד, והמקור לו הוא אפוא הדפוסים בלבד). קטעים ממדרש תנחומא מובאים בכתב-היד בסוף פירוש החזקוני לפרשת השבוע (למשל בסוף הפרשיות פקודי, צו, מצורע, אחרי-מות). אין פיסקאות המציינות דיבור המתחיל (כמו שמצינו בכ"י א). בשני מקומות סמוכים (ויקרא, כ', יא, יד) ציין החזקוני בסוף דבריו את מקורם "בפרק ד' מיתות" "בפרק אלו הן הנשרפים", והמעתיק כתב מלים אלו באותיות גדולות, כאילו מתחיל פה פרק חדש. מבחינת הנוסח מצוי כ"י מ בדרך-כלל בין כ"י א ובין כ"י פ, פעמים שהוא שווה לזה ופעמים לזה.

לעיתים מצויות בגיליון הערות ביקורתיות על כתב-היד. דברים, ג', יא: "כ"י זה אינו מרוצה"; דברים, א', א: במקום "היה קולו של משה הולך כשיעור מחנה ישראל" נכתב בפנים "היה קולו של משי"ח הולך...". המלה "משי"ח" תוקנה, ונכתב בשוליים "איני מאמין".

כ"י פ קטוע בתחילתו ובסופו. הוא מתחיל כיום בבראשית, כ"ז, לג ומסתיים בדברים, כ"ט, כט. זהו ככל הנראה כתב-היד שעל-פיו נדפס פירוש החזקוני. השוויתי את נוסח כ"י פ לנוסח הדפוס (המובא במהד' שעוועל בכינוי ס"ש), ומצאתי שהם זהים כמעט בכל מקום²⁸. ראוי להעיר על השמטות ושינויים מסוימים שנעשו בדפוס, ככל הנראה מאימת הצנזורה. נביא מספר דוגמות:

בראשית, א', א: הושט: "ועוד כשמלך בשר ודם מושל על איש מכמה עניינים, עוד יש מושל אחר גם על אותו האיש מדברים אחרים, ואם ילחצנו המלך ילך לו מאת מלך זה והיה עבד למלך אחר, או ימרוד בו והכהו נפשי".

דברים, כ"ב, יד: "ואקרב אליה. לשון שכיבה, כמו: ואבימלך לא קרב אליה; ואקרב אל הנביאה (ישעיה ח', ג). וזהו תשובה למינים" המלים האחרונות הושטו, כמובן, בדפוסים.

דברים, כ"ג, כ: "לא תשיך לאחיד... לפי שהזכיר עבד נכרי, לומר לך אף על פי שכתוב בו לא תוננו יש לך רשות שתשיך לו". בדפוסים: "...יש לך רשות לטול ממנו שכר הלואה"²⁹. **הקשרים בין כתבי-היד.** כתבי-היד פ מ אינם תלויים זה בזה. בכ"י פ (ובדפוס) ישנן השמטות רבות, וברובן נוסח כ"י מ הוא שלם. מאידך, ישנם משפטים המצויים בכ"י פ ולא בכ"י מ³⁰.

האם הועתקו כתבי-יד מינכן ופאריס (וכן נוסח הדפוסים) מכתב-יד אוקספורד? יש חשיבות לשאלה זאת, משום שאם אמנם כך הרי כל המקורות האחרים לא יוכלו ללמדנו דבר על נוסח הפירוש כפי שיצא מתחת ידי מחברו, וכל מה שאינו נמצא בכ"י אוקספורד הוא טעות או שנוסף בידי אחרים.

28 בדפוס, כמו בכ"י פ, ישנן עשרות רבות של מקומות שבהם הושטו קטעים מחמת דילוג הדומות. קל להיווכח בכך מתוך עיון במהד' שעוועל.

29 וראה גם: בראשית, כ"ז, מ; ל"ה, כו; ל"ו, יב; ויקרא, א', ב; במדבר, כ"ב, כב; דברים, ד', ב; י"ד, א; כ"א, יא; כ"ג, כא; כ"ד, ז(1); ל"ב, ד, לו. קל לעמוד על השינויים במהד' שעוועל, שבה הובא נוסח כתבי היד לעומת נוסח הדפוסים.

30 למשל: בסוף ויקרא נאמר על ספר ויקרא ש"בלשון לטיין נקרא ליב"טיק", ואינו בכ"י מ; בשמות, כ"ו, יט אירעה בכ"י מ השמטה על-ידי הדומות, ובכ"י פ הנוסח שלם.

נראה לנו שאין הדבר כך. אף על פי שבעשרות מקרים נוסח כתי"י אוקספורד משובח ונכון יותר, ישנם מקומות מסוימים שבהם יש בדפוסים משפטים שאינם בכתב-היד, ומתקבל הרושם שמשפטים אלו הם מקוריים, כלומר, נכתבו בידי רבי חזקיה בן מנוח. בחלק מן המקרים יתכן שסופר כתב-היד השמיט קטע על-ידי הדומות, והמגיה לא הבחין בכך. דוגמה בולטת להשמטה על-ידי הדומות בכ"י א מצויה בבראשית, ל"ב, נג'³¹. כמוכר, גם לתוספות מאוחרות שאינן מיד המחבר יש חשיבות. נביא שתי דוגמות מכ"י

מ:

ויקרא, י"ט, ג: בכ"י מ מופיע כאן קטע גדול בגיליון (והוא עוסק בעניין כיבוד אב ואם, שהשווה הכתוב כבודם לכבוד המקום). בקטע מוזכר "כך פירשו התוספות", והוא בניגוד למנהגו של החזקוני שלא להזכיר את מקורות פירושו (ראה בהקדמתו לפירוש). הקטע אינו מופיע בכ"י אוקספורד, ואם כן לא נכתב על-ידי רבי חזקיה. בכ"י פ ובדפוסים הקטע מופיע בגוף הפירוש.

דברים, י"ז, כא: הקטע הבא מצוי רק בגיליון כ"י מ, ומסומן שם בראשו במלה "הגה". נראה שאינו מידי המחבר, שפירש כאן בגוף פירושו את סמיכות הפרשיות בדרך אחרת: "הגה" מה שנסמכה כאן פרשת לא תטע וכו' להזהירם שלא ימנו שופט אדם שאינו הגון כדאמרין בתל' כל המלמד תורה לתלמיד שאינו הגון כאלו נטע אשירה, שנא' לא תטע לך אשירה וכו'".

ו. מנהגי קריאת התורה המשתקפים בפירוש החזקוני

בשני מקומות בפירוש החזקוני קיימות עדויות למנהגים מיוחדים של קריאת התורה. בשני המקומות המנהג המרומו בדברי החזקוני מצוי במחזור ויטרי, והדבר יכול להיות בעל חשיבות לגבי קביעת מקומו של החזקוני. מכאן חיזוק לסברה שאכן חי בצרפת, בתחום ההשפעה של בית מדרשו של רש"י³².

העניין הראשון הוא תרגום התורה בשביעי של פסח. החזקוני אומר בפירושו לתחילת פרשת בשלח (שמות, י"ד, יז):

"בראותם מלחמה. שהפלתים יהיו סבורים עלינו הם באים לנקום בני אפרים שהרגנו, ע"י שמהרו לצאת משעבוד מצרים ל' שנה, כדמתרגמינן 'והוה כד שלח פרעה' בשביעי של פסח."

מנהג זה לתרגם בשביעי של פסח בנוסח זה מוזכר במחזור ויטרי (מהד' הורביץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 304): "בשביעי של פסח... וקטן מתרגם כל פסוק ופסוק מן ויהי בשלח (ומשיחה) [ומשירה] כולה. שהיום עברו ישר' את הים. ומתרגם הפרשה לפרסם הנס. וכיון

31 במקומות הבאים יש תוספות בדפוסים שאינם בכ"י אוקספורד, ונראה לי שמדי המחבר הם: בראשית, כ"ז, יט (הערה על דגש, שהובאה במנחת שי בשם החזקוני ואינה בכ"י א); שמות, כ"ג, יב, יח; ל"ג, ח; ל"ט, לט; ויקרא, י"ג, יב.

32 ש"א פאזנאנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא (נספח לפירוש על יחזקאל ותרי-עשר לרבי אליעזר מבלגנצ'ו), וורשא תרע"ג, איננו כולל את החזקוני בסקירתו, ומעיר בעמ' CVI, כי לדעתו היה ר' חזקיה מפרובאנס.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

שנהגו לתרגם בתורה נהגו לתרגם אף בנביא. וכן בעצרת ולא בשאר מועדים". התרגום לפרשת בשלח מובא בשלמותו במחזור ויטרי, והוא תרגום הקרוב בנוסחו לתרגום המיוחס ליונתן³³. תחילתו: "והוה כד שלח פרעה ית עמא" בדיוק כדברי החזקוני, ועניין בני אפרים אכן מוזכר שם בתרגום הפסוק הראשון³⁴.

העניין השני שנרמז בדברי החזקוני הוא קריאת פרשת 'ותכל'. דרכו של החזקוני במקומות רבים היא להפנות לפסוקים בתורה על-פי פרשת השבוע שבו הם נמצאים. בפירושו לשמות, כ"ה, טו אומר החזקוני:

"ד"א כאן **ובפרשת ותכל** משמע שמשה שם את הבדים בארון, ובפרשת במדבר (ד', ה-ו) כתיב: 'ובא אהרן ובניו, ושמו בדיו', אלמא משמע שהוסרו."

החזקוני מתכוון לפסוק "וישם את הבדים" (שמות, מ', כ), המיוחס למשה. ולדבריו פסוק זה נמצא בפרשת "ותכל", כלומר בפרשה שתחילתה בשמות, ל"ט, לב. במחזור ויטרי אנו מוצאים שתי שיטות של חלוקת התורה (במחזור החד-שנתי) השונות מן המקובל³⁵. על-פי אחד המנהגים קוראים לפני פסח את פרשת צו ('פקדו ופסחו'), וזאת אפילו בשנה מעוברת. לשם כך יש צורך להוסיף שלוש או ארבע פרשיות בספר שמות, כלומר: לפצל לשניים כל אחת מהפרשיות תצוה, כי-תשא, ויקהל ופקודי. פרשת פקודי נחלקה לשניים ב"ותכל"³⁶. לצד מנהג זה היה קיים מנהג אחר, קרוב יותר למנהג הרגיל, ועל-פיו חילקו רק פרשה אחת בספר שמות בשנים מסוימות, כדי לקרוא בכל שנה פרשת במדבר לפני שבועות (ולקיים בכך את הסימן 'מנו ועצרו'). הפרשה שפוצלה הייתה שונה במקומות שונים, אולם במחזור ויטרי יש הד לכך שחילקו את פרשת פקודי ב"ותכל". הדבר עולה דווקא מדברי רבנו תם המתנגד למנהג זה, משמע שנהגו כך במקומו לפני התערבותו, וייתכן שגם אחר-כך:

ורבינו יעקב בן רבנא מאיר סידר בשנה פשוטה פקיד ופסח, ובשנה מעוברת סגיר ופסח, ובה"ח מעוברת אחרי [= אחרי מות] קודם פסח, וסימן פטיר ופסח, אוחר ופסח. שאילו נצמצם לסגיר ופסח לא מצינו מקום למטות ומסעי להיחלק לשתיים, שהרי אף בשנת עיבור לא מצינו להם מקום להיחלק אלא בה"ש מעוברת או בה"ח מעוברת. ואתה ידעת כי ראויות הן ליחלק יותר מאלה פקודי וותכל...

כך תיקן בצרפת.

המנהג שרבנו תם מתנגד לו הוא אפוא לחלק את 'אלה פקודי' ו'ותכל', וזאת כדי 'לצמצם

33 הרב שעוועל מעיר כאן: "לא ידעתי פירושו, אם לא שנאמר שמנהגם היה שבקריאת התורה בשביעי של פסח היו משתמשים בתרגום יונתן". אולם תחילתו של התרגום המיוחס ליונתן לפרשה היא "והוה כד פטר פרעה ית עמא".

34 בתרגום לא מוזכר שהפלשתים עלולים לחשוש מנקמת בני ישראל. זהו פירושו של החזקוני עצמו, ולא הביא את התרגום אלא לעניין עצם יציאת בני אפרים.

35 ראה מאמרי 'חלוקת קריאת התורה במחזור החד-שנתי', עלון שבות 104 (תשרי תשמ"מ), עמ' 41-55.

36 ראה בהשלמה למחזור ויטרי, מהד' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 3-6, בפירוט הפרשיות של השנים המעוברות.

לסגיר ופסח', והוא המנהג שתיארנו³⁷. זהו ככל הנראה גם המנהג המשתקף בדברי החזקוני³⁸.

ז. הערות למהדורת שעוועל

נסיים במספר הערות קצרות על מהדורתו של הרב שעוועל ועל פירושו שם. במקצת מן המקרים לא הובאו דברי הרב שעוועל אלא דברי החזקוני ופירושו לדעתנו, והרוצה יעיין במהדורת שעוועל שם.

בראשית, י"ב, יא: הרב שעוועל מביא את דברי 'פענח רזא': "...מוסב על שלפניו, וכאילו כתיב: כי יראו אותך המצרים ואמרו אשתו זאת ויחיו אותך, ועל ידי כך יהרגוני, וכבר תירץ כן החזקוני". ומעיר הרב שעוועל: "ולא מצאתי תירוץ זה בפני רבינו". אולם עיקרו של הפירוש, כלומר, שאברהם חושש שיהרגוהו מפני שירצו לחיות את שרה, עולה מדברי החזקוני על-אתר: "...והרגו אותי ואותך יחיו. שהן מוזהרין על אשת איש מ'ודבק באשתו - ולא באשת חבירו".

בראשית, כ"ח, כב: "והאבן הזאת יהיה בית אלהים... דוגמתו מצינו לשון זכר גבי נקבה: אך בגורל יחלק את הארץ (במדבר, כ"ו, נה); אתן את הארץ הזאת; ולא נשא אותם הארץ (בראשית, י"ג, ו)". הראיה מן הפסוק השני קשה, שהרי בפסוק "לזרעך אתן את הארץ הזאת" (בראשית, י"ב, ז) הארץ היא לשון נקבה! אין ספק שצריך להיות "ויתן את הארץ הזאת" (במדבר, ל"ב, ה), פסוק הדומה לקודמו במבנהו. פסוק זה אמנם מופיע בדיוק באותו הקשר ("לשון זכר גבי נקבה") בפירוש החזקוני לויקרא, כ"ז, ט³⁹. מעניין לציין שרבי חזקיה עצמו מודע לדמיון בין האות אל"ף ובין זוג האותיות יו"ד וא"ו (דמיון שניתן להיווכח בו בכתב-יד א). וכך הוא אומר בפירושו לדברים, א', יג: "ואשמם, חסר יו"ד, ה"ג בפרש"י. והסופרים מצאו בתחלה בפרש"י יו"ד וי"ו ונקודה אחת על הוי"ו כדי להשלים התיבה, כענין זה: יו', והיו סבורים שהוא אל"ף, והרגילו מהיום הזה לכתוב 'חסר אל"ף'". ואכן, בכ"י א אי אפשר להכריע אם כתוב כאן "אתן" או "ויתן".

בראשית, ל', לב: הרב שעוועל דוחה את גרסת כתב-היד, אולם כמו ברוב המקרים, דווקא גרסה זו היא הנכונה: "כל שה נקוד וטלוא. כלומר **בְּחֹר** (שהרי 'שָׁה' משמעו צעיר) ונקוד וטלוא דווקא, אבל לא כבש ותיש ועז (כלומר, מבוגרים), ולא עקודים. והוא הסיר אף העקודים והזכרים **זְקֵנִים** שהעמיד להוליד מהם". הגרסה "כלומר **בְּחֹם** נקוד וטלוא דווקא", אף שהייתה כבר לפני ריב"א, אינה מובנת, ואינה אלא טעות.

בראשית, ל', לח: "ויחמנה. תיבת אנדרוגינוס, כמו וישרנה הפרות (שמו"א, ו', יב); ארבע מלכויות מגוי יעמדנה (דניאל, ח', כב); ותקרבו העצמות עצם אל עצמו (יחזקאל, ל"ז, ז; בנוסחנו 'עצמות')". בפסוק מיחזקאל הכוונה היא לפועל 'ותקרבו', שהוא בגוף

37 קריאת פרשת מצורע לפני הפסח (סגיר' רומז להסגרת המצורע) מאפשרת קריאת פרשת במדבר לפני שבועות. מנהג זה מוזכר גם בספר המחכים לרבי נתן בר יהודה, מהד' פריימן (דפוס צילום, ירושלים תשכ"ח), עמ' 47, ונראה גם בספר הפרדס לרש"י, מהד' ארנרייך, בודאפשט תרפ"ד, עמ' שנג.

38 אמנם בגוף פירוש החזקוני לא צוינה פרשת יותכל', גם לא בכתב-יד אוקספורד. ניתן להסביר זאת בכך שהפרשה היא נדירה למדי למנהג שתיארנו, ומופיעה לערך פעם בעשר שנים.

39 וכבר תיקן הרב ברכר את נוסח החזקוני כאן בהערותיו לפירוש החזקוני, ניו-יורק תש"י.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

נסתרים ואף על פי כן פותח בתי"ו. צורה זו מורכבת כביכול מייקרבוי ויתקרבנה' (בדרך הפוכה מ'תחמנה', המורכבת מ'תחמנה' ו'תחמו').

שמות, ל"ב, יט: בכ"י א יש לקרוא: "וישבר אותם תחת ההר. לפי שהיו [הלוחות הראשונות] חסרות אות טי"ת מהאלפא ביתא, גרם - עם הכעס שהיה שרוי בו - **לשברם**".

שמות, ל"ו, ה: בעל החזקוני כותב: "מדי העבודה. המ"ם יתיר[ה], כמו: 'מכל מלמדי השכלתי (תהלים, קי"ט, צט)". ומעיר הרב שעוועל: "לא ברור לי כוונת רבינו בזה איזו מ"ם יתרה כאן". נראה שכוונת החזקוני היא לומר שהמ"ם פה היא מ"ם היתרון, והפסוק מתפרש: מרבים העם להביא **יותו** מ'די העבודה'; וכיוצא בו בפסוק מתהלים: יותר מכל מלמדי השכלתי.

במדבר, כ"א, ל: 'וניקם. על נקודת יבדילני (ישעיה נ"ו, ג); להוציאנו (שמות, י"ד, יא); זכנו (תהלים, קט"ו, יב)". בכל הדוגמות פועל שבו כינוי מושא המנוקד בקמץ (במקום בצירה כרגיל). שלוש הדוגמות הובאו בפירוט גם בפירוש החזקוני לשמות, י"ד, יא.

רבי חזקיה מרבה להזכיר ענייני נוסח ומסורה. בחלק מן המקומות הוא מביא סימני זיכרון לנוסח הנכון. יש בסימנים אלו חריפות וחיידוד לשון, ולא תמיד קל לעמוד על כוונתם. הרי שלושה מקרים:

ויקרא, י"א, יד: "דאה בדל"ת וסימן דש ביה". כך בכתב-יד אוקספורד. בדפוסים: "דאה... וסימן דש חטין, פירש דאה נראית בפי שמיני". בשתי הגרסאות משמש הסימן **ד"ש** לציין שבפרשת שמיני מופיעה הדיה. בנוסח כתב-היד ניתן הסימן 'דש ביה' כרגיל בלשון התלמוד (למשל: שבת, קמ, ע"א); נראה שהיו שהתקשו בסימן זה והחליפוהו בלשון 'דש חטין' (אולי על-פי דבה"א, כ"א, כ). הסימן המשלים הוא **רר** בשרו; 'ר"ר משמעו שברשימת העופות הטמאים שבפרשת **רָאָה** מופיעה הַרְאָה (דברים, י"ד, ג).

ויקרא, י"ג, ד: "בדמי טהרה. 'דמי' לא מפיק, 'ימי' מפיק, וסימנך: 'את יום צאתך' (דברים, ט"ז, ג)". העניין הנדון פה הוא המפיק. באות ה"א שבמלה "טהרה" בצירוף "ימי טהרה" מופיע מפיק (בפס' ד ובפס' ו) ואילו בצירוף "דמי טהרה" (המופיע בפסוקים ד ה) אין מפיק. סימן הזיכרון של החזקוני מבוסס על משמעות המלה הארמית 'מפיק' בעברית (=מוציא). הפסוק מדברים קושר את לשון יציאה למלה 'יום'.

ויקרא כ"ג, טו: "אם אתה אומר [כדעת הצדוקים, שספירת העומר מתחילה] ממחרת שבת בראשית - פעמים שאתה מונה חמשים ושנים, חמשים וארבעה, חמשים וששה, לא פחות ולא יתר. וסימן: לא בד"ו פסח". הסימן **'בד"ו'** רומז כאן למספרים חמשים ו**שניים**, חמשים ו**ארבעה** וחמשים ו**ששה**. אמנם נכונה גם קביעתו של הרב שעוועל שהכלל "לא בד"ו פסח" הוא הגורם לכך ש"אי-אפשר להיות נ"א ימים, נ"ג ימים ונ"ה ימים".

במדבר, ט"ו, יא: בכתב-יד א נאמר: "בכבשים או בעזים. דוגמא מן הכבשים ומן העזים תקחו' (שמות, י"ב, ה). סימן א"ת ב"ש". משפט זה אינו מופיע בדפוסים, וכנראה הושמט על-ידי הדומות. הרב שעוועל הביאו בהערה ולא בפנים, כנראה משום שהתקשה

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בפירושו. המשפט עוסק בנוסח 'כבשים', לעומת הצורה השנייה של המלה 'כשבים'. ברוב המקומות במקרא שבהם מופיע הצירוף של כבשים ועזים משמש לשון 'כשבים', ורק בשני הפסוקים המוזכרים כאן משמש לשון 'כבשים' בצירוף המכיל 'עזים'⁴⁰. סימן הזיכרון כאן יפה במיוחד: האות אל"ף רומזת לפסוקנו "בכבשים או בעזים" והאות תי"ו רומזת לפסוק "מן הכבשים ומן העזים תקחו". בשני פסוקים אלו מופיעה המלה 'כבשים', כלומר בי"ת לפני שי"ן, ומתקבל הסימן: 'א"ת ב"ש'.

40 יתכן שהכלל שבחזקוני מתייחס רק לתורה; ראה משלי, כ"ז, כו ודבה"ב, ל"ה, ז. מעניין לציין שכל המקומות במקרא שבהם מופיע לשון 'כשבי' קשורים לעזים.